

SEREBRAL FALAJLI BOLALARNING SENSOR TARBIIYASI

Isamova Gulchexrabonu Marvar qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Maxsus pedagogika kafedrası o'qituvchisi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 9-fevral 2026-yil

Tasdiqlandi: 11-fevral 2026-yil

Jurnal soni: 17-B

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1439>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS

serebral falaj, sensor tarbiya, idrok, ko'rish idroki, eshitish idroki, taktil idrok, fazoviy tasavvur, vaqt tasavvuri, kinestetik sezgi, oliy ruhiy funksiyalar, maxsus pedagogika.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada serebral falajli bolalarning sensor rivojlanish xususiyatlari hamda ularni tarbiyalashning pedagogik va korreksion yo'nalishlari yoritiladi. Sensor tarbiya bolaning atrof-muhitni bilishidagi muhim asoslardan biri bo'lib, ko'rish, eshitish, taktil-harakat, kinestetik idrok kabi sezgi jarayonlarining shakllanishini ta'minlaydi. Serebral falajli bolalarda markaziy asab tizimidagi organik shikastlanishlar, harakat faoliyatining cheklanganligi hamda analizatorlar faoliyatidagi buzilishlar tufayli idrok jarayonlari kechikkan va notekis rivojlanadi. Maqolada bunday bolalarda ko'rish-harakat muvofiqligining yetarli shakllanmaganligi, fazoviy va vaqt tasavvurlarining zaifligi, kinestetik va taktil idrokning buzilishi kabi muammolar tahlil qilinadi.

Shuningdek, sensor tarbiyaning asosiy vazifalari, yo'nalishlari va mazmuni ochib berilib, ko'rish, eshitish va taktil idrokni rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik usullar va didaktik o'yinlar tavsiflanadi. Sensor tarbiya orqali bolalarning oliy ruhiy funksiyalarini, nutq faoliyatini, lug'at boyligini rivojlantirish hamda maktab ta'limiga tayyorgarligini ta'minlash imkoniyatlari asoslab beriladi. Maqola maxsus pedagogika, defektologiya va inklyuziv ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kirish. Sensor tarbiya dunyoni bilishning asosi bo'lib, uning birinchi bosqichi sezgi tajribasiga asoslanadi. Jismoniy, aqliy va estetik tarbiyaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning sensor rivojlanish darajasiga bog'liq. Bu, birinchidan, bola atrofni qanchalik mukammal eshitishi, ko'rish va sezishiga; ikkinchidan, bu ma'lumotlarni qay darajada sifatli qayta ishlashiga; uchinchidan esa, bu bilimlarni nutqda qanchalik aniq ifodalay olishiga bog'liq. Demak, sensor tarbiya bolaning barcha idrok turlarini (ko'rish, eshitish, taktil-harakat va boshqalar) rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu asosda predmetlarning tashqi xususiyatlari, shakli, hajmi, fazodagi o'rni, hidi va ta'mi haqida to'liq tasavvurlar shakllanadi. Sensor tarbiya bolaning tafakkurini ham rivojlantiradi, chunki sezgi a'zolari orqali qabul qilingan ma'lumotlarni qayta ishlash fikrlash jarayonlari shaklida amalga oshiriladi. Shuningdek, sensor tarbiya nutqning nominativ vazifasini rivojlantiradi, bolaning lug'atini kengaytirish va boyitishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili

Serebral falajli bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ularni parvarish qilish, o'qitish va tarbiyalash masalalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng yoritilgan. Ushbu yo'nalishdagi ilmiy manbalar serebral falajning klinik-pedagogik tavsifi, harakat buzilishlarining psixik rivojlanishga ta'siri hamda sensor tarbiyaning ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

N.Finni o'z asarlarida serebral falajli bolalarning kundalik hayoti, rivojlanish jarayoni va tarbiyaviy ehtiyojlarini batafsil tahlil qiladi. Muallif sensor rivojlanishning bolalar hayotidagi muhim o'rni ta'kidlab, sezgi tajribasining cheklanganligi bolaning bilish faoliyati va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatishini asoslab beradi. Asarda ota-onalar va mutaxassislar uchun bolalarda sezgi faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar berilgan¹.

Z.Martin tomonidan yoritilgan motor ko'nikmalarni o'rgatish masalalari serebral falajli bolalarda sensor va harakat faoliyatining o'zaro bog'liqligini tushunishga imkon beradi. Muallif harakat cheklanishi sezgi tajribasining yetishmasligiga olib kelishini qayd etib, harakat faoliyatini faollashtirish orqali sensor idrokni rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv sensor tarbiyani rejalashtirishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi².

R.Xoltsning ilmiy ishlari serebral falajli bolalarga kompleks yordam ko'rsatish masalalariga bag'ishlangan. Muallif sensor, harakat va nutq rivojlanishini o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida talqin qiladi. Sensor idrokda buzilishlar bola tafakkuri va nutqning shakllanishiga bevosita ta'sir etishi ta'kidlanadi. Ushbu qarashlar sensor tarbiyani

umumiy korreksion ishlar tizimining muhim bo'g'ini sifatida ko'rishga imkon beradi³.

G.S.Lupandina-Bolotova va O.A.Klochkova tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar erta yoshdagi serebral falajli bolalar bilan ishlash masalalariga bag'ishlangan. Mualliflar bolaning birinchi hayot yilidan oq sensor va harakat rivojlanishini qo'llab-quvvatlash zarurligini asoslaydilar. Ularning fikricha, erta bosqichda olib borilgan sensor ta'sirlar keyinchalik yuzaga keladigan ikkilamchi buzilishlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega⁴.

O.A.Klochkova, E.P.Kolesnikova, E.M.Berdichevskaya va hammualliflarning ishlarida serebral falajni davolash va reabilitatsiya qilishning zamonaviy yondashuvlari yoritilgan. Ushbu manbalarda reabilitatsiya jarayonida sensor-motor integratsiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Sensor idrokni faollashtirish harakat faoliyatini takomillashtirish va bolaning mustaqilligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi⁵.

Shuningdek, logopediya va maxsus pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda fonematik eshitish, eshitish diqqati va nutq idrokining rivojlanishi sensor tarbiya bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi. Bu yondashuvlar serebral falajli bolalarda savodxonlikka tayyorgarlik jarayonida sensor idrokni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Metodologiya.

Maqolada serebral falajli bolalarning sensor rivojlanish xususiyatlarini yoritishda maxsus pedagogika va defektologiya sohasida qabul qilingan metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Sensor tarbiyani tashkil etishda tizimli, kompleks va individual yondashuv asos qilib olindi, bunda bolalarning harakat imkoniyatlari, idrok darajasi va psixik rivojlanish xususiyatlari inobatga olindi.

Metodologik asos sifatida sensor rivojlanishning psixologik-pedagogik nazariyalari, serebral falajli bolalarda oliy ruhiy funksiyalarning shakllanishi haqidagi ilmiy qarashlar hamda korreksion-ta'limiy ishlarning integrativ modeli qabul qilindi. Sensor tarbiya jarayonida ko'rish, eshitish va taktil-harakat idrokini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar va didaktik o'yinlardan bosqichma-bosqich foydalanish tamoyiliga amal qilindi.

Ish jarayonida kuzatish, pedagogik tahlil, taqqoslash hamda amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish va baholash usullaridan foydalanildi. Sensor tarbiya mazmuni bolaning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, fazoviy va vaqt tasavvurlarini shakllantirish hamda idrok jarayonlaridagi buzilishlarni yumshatishga yo'naltirildi.

Tahlil va natijalar.

¹ Финни Н. Ребенок с церебральным параличом. Помощь, уход, развитие. Книга для родителей. – М.: Тервинф, 2018. – 336 с.

² Мартин З. Обучение моторным навыкам детей с ДЦП. Пособие для родителей и профессионалов. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2015. – 336 с.

³ Холмс Р. Помощь детям с церебральным параличом. – М.: Тервинф, 2007. – 380 с.

⁴ Лупандина-Болотова Г.С., Клочкова О.А. Не сидит, не ползет. Что делать?: рекомендации для специалистов и родителей малышей первого года жизни. – Ростов н/Д: Феникс, 2022. – 219 с.

⁵ Клочкова О.А., Колесникова Е.П., Бердичевская Е.М., Зиненко Д.Ю., Комарова М.И. Селективная дорсальная ризотомия при ДЦП: практические рекомендации по отбору пациентов и реабилитации. – М.: БФ «Весна», 2022. – 116 с.

Serebral falajli bolalarda idrok jarayonlarining shakllanishi miyaning organik shikastlanishi, harakat cheklanishi, ko'rish, eshitish va ayniqsa, harakat-kinestetik analizatorlarning buzilishi tufayli kechikadi va izdan chiqadi. Ularda tana holatlari va harakatlari sxemasi noto'g'ri rivojlanadi. Hatto eng oddiy harakatni takrorlash ham katta qiyinchilik tug'diradi. Harakat cheklanganligi sababli bolada manipulyativ-predmetli faoliyat chegaralangan, predmetlarni paypaslab idrok etish qiyinlashgan.

Bu buzilishlarning ko'rish-harakat muvofiqligining rivojlanmaganligi bilan qo'shilishi to'laqonli predmetli idrok va bilish faoliyatining shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Bola hayotining dastlabki oylaridanoq hissiy bilish g'ayritabiyy tarzda rivojlanadi. Bu amaliy tajribaning cheklanishiga olib keladi va oliy ruhiy funksiyalarning shakllanishi buzilishining sabablaridan biriga aylanadi⁶.

Serebral falajli bolalarni sensor tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Idrokning barcha turlarini rivojlantirish (ko'rish, eshitish, taktil-harakat va boshqalar).
- Rang, shakl, hajm, vaqt va fazo etalonlari, mushak-bo'g'im sezgisi sensor etalonlarini shakllantirish.
- Atrof-muhit haqida to'liq tasavvurlarni shakllantirish.
- Bolaning sensor madaniyatini rivojlantirish.
- Oliy ruhiy funksiyalarni (diqqat, tafakkur, xotira) rivojlantirish va ularning buzilishlarini tuzatish.
- Nutqni rivojlantirish, olingan bilimlarni so'z darajasiga o'tkazish, bolaning lug'atini boyitish, shu jumladan, rang bildiruvchi so'zlarni ko'paytirish.

BSF bilan og'rikan bolalarning sensor tarbiyasi bo'yicha ishlarda bir nechta bo'lim ajratiladi:

1. Ko'rish idrokini rivojlantirish va uning buzilishlarini tuzatish: buyumlarning rangi, shakli va kattaligi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish; fazoviy va vaqt tasavvurlarini shakllantirish yuzasidan korreksion ishlar.

2. Taktil idrokni rivojlantirish yuzasidan korreksion ishlar.

3. Eshitish idrokini rivojlantirish yuzasidan korreksion ishlar.

Ko'rish idrokini takomillashtirish bo'yicha ishlarni tashkil etishda shuni hisobga olish kerakki, harakat yetishmovchiligi ko'z xarakatlanish apparatining buzilishi va statokinetik reflekslarning rivojlanmaganligi tufayli uning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Bu ko'rish-harakat koordinatsiyasining shakllanishiga to'sqinlik qiladi, bir qator oliy po'stloq funksiyalarining, ayniqsa fazoviy idrokning rivojlanishini kechiktiradi va buzadi. Shu sababli tuzatish ishlariga ko'zni harakatlantiruvchi mushaklar funksiyalarini mashq qildirish, ravon kuzatish, ko'rish maydonini kengaytirish uchun vazifalar va mashqlarni kiritish zarur: U ko'rish-harakat koordinatsiyasining shakllanishiga to'sqinlik qiladi, bir qator oliy po'stloq funksiyalarining, ayniqsa fazoviy idrokning rivojlanishini kechiktiradi va buzadi.

- ko'zni harakatlantiruvchi mushaklar funksiyalarini yaxshilash uchun ko'rish-harakat koordinatsiyasini rivojlantirish, nigohni mustahkamlash uchun mashqlarni taklif qilish lozim;

-turli yo'nalishlarda ravon kuzatishni mashq qilish uchun "ko'zgudagi quyosh quyunchasi",

-"samolyot ortidan kuzatish" kabi o'yinlardan foydalanish, gorizont va vertikal joylashgan rasmlarni ketma-ket ko'rsatish zarur;

-ko'rish maydonlarini maxsus mashq qildirishga bosh va gavda holatini o'zgartirganda nigohni barqaror ushlab turish, boshning o'zgarish holatida ko'zlar bilan ravon kuzatish mashqlari kiritilishi mumkin.

Ko'rish idrokini rivojlantirishda ish atrof-muhitdan bir xil narsalarni ajratib olishga o'rgatishdan boshlanadi. Bolada avval bir xil predmetlarga, so'ngra bir xil rasmlarga e'tiborni qaratish qobiliyatini shakllantirish lozim. Keyinchalik juft predmetlarni tanlashga, uch-besh qismdan iborat rasmlar tuzishga o'rgatishga o'tish mumkin⁷.

Differensial ko'rish idrokini tarbiyalashga qaratilgan mashqlar alohida guruhni tashkil etadi. Bu mashqlar konturli, chiziqli, to'ng'iralgan va chala chizilgan tasvirlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Detallarga qarab yaxlit obrazni bilib olishga, shovqinli fonda buyum tasvirini topishga qaratilgan didaktik o'yinlar bolalarda katta muvaffaqiyat qozonadi. Bu ish maktabga tayyorgarlik davrida juda muhim, chunki ko'rish idrokining yetarli darajada rivojlanmaganligi tufayli bolalar o'qish va yozishda yozilishi o'xshash bo'lgan harf va raqamlarni uzoq vaqt adashtirib yuradilar. Differensial ko'rish idrokini rivojlantirish o'qish va yozish qobiliyati buzilishining oldini oladi, chunki bu muammo maktab ko'nikmalarini egallashda BSF bilan og'rikan bolalarning ko'pchiligida kuzatiladi. Bu mashqlar konturli, o'chirilgan, to'ng'iralgan va chala chizilgan tasvirlarni tahlil qilishni

ko'zda tutadi. Detallarga qarab yaxlit obrazni bilib olishga, shovqinli fonda buyum tasvirini topishga qaratilgan didaktik o'yinlar bolalarda katta muvaffaqiyat qozonadi. Bu ish maktabga tayyorgarlik davrida juda muhimdir, chunki ko'rish idrokining differensiallanmaganligi tufayli bolalar o'qish va yozishda yozilishi o'xshash bo'lgan harf va raqamlarni uzoq vaqt adashtirib yuboradilar.

Maktab ta'limi ko'nikmalarini egallashda BSF bilan og'rikan bolalarning ko'pchiligida aniqlanadigan xatolar.

Rangni idrok etishni yaxshilash uchun rangi har xil, ammo kattaligi va shakli bir xil bo'lgan geometrik shakllar to'plami bilan mashqlardan foydalanish lozim. Ularni ranglar bo'yicha guruhlariga ajratish kerak - bu

"Rangiga qarab ajrat" o'yinidir. Buyumlarning rangi haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda tanish narsalarning kontur tasvirlarini bo'yashda rang tanlash, qog'ozdan rangli naqshlar, bezaklar yaratish kabi topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Rang bilan tanishtirish bolaning rang bilan bog'liq so'z boyligini kengaytirishda o'z aksini topishi juda muhimdir. Rang haqidagi tasavvurlarni shakllantirish mashg'ulotlari davomida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak: ko'rsatilgan rangdagi narsalarni ajratish; narsalarni rangi bo'yicha guruhlash; faoliyatda narsalarning haqiqiy rangini ifodalash; spektr tuslaridan qatorlar tuzish; rang belgisi bo'yicha taqqoslash asosida narsalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqni aniqlash (bodring - yashil, qor - oq), shuningdek, asosiy ranglar va tuslarning nomlarini bilish.

Sensor tarbiya ishida shakl haqidagi tasavvurlarni shakllantirishga katta e'tibor qaratiladi. Bolalarni tekis va hajmli geometrik shakllar bilan tanishtirishda harakat-sezgi analizatoriga tayanish kerak. Bolalar nafaqat farqlarni ko'rishlari, balki shakllarni bilan ishlashda ularni his qilishlari ham lozim. Ko'rish-tegib sezish idrokini shakllantirish juda muhim bosqich hisoblanadi, bunda bola avval shaklni paypaslab ko'radi, keyin esa uni kuzatadi. Yassi geometrik shakllar bilan tanishtirishda ko'rsatkich barmoq bilan shakllarni chizib chiqish, bu shakllarni guash bilan bo'yalgan barmoq bilan chizish, trafaretlar bo'yicha geometrik shakllarni chizib chiqish kabi topshiriqlarni qo'shish kerak. Shakl haqidagi bilimlarni mustahkamlash uchun didaktik o'yinlar sifatida "Pochta qutisi" va "Segen taxtachalari"dan foydalanish mumkin. Xuddi shu vazifalar "Shaklga qarab tanla", "Geometrik loto", "Geometrik mozaika" o'yinlarida ham hal etiladi. Yaxshi natijalarni geometrik shakllardan applikatsiyalar yaratish ham beradi: bu turli shakldagi figuralardan qog'ozda naqshlar yasash yoki namunaga shakli mos keladigan shakllarni yopishtirish orqali sujetli rasm tuzish bo'lishi mumkin.

Muhokama

Shakl haqidagi tasavvurlarni shakllantirish mashg'ulotlari davomida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak: haqiqiy narsaning shaklini aniqlashda mos geometrik shaklni to'g'ri tanlash; narsalarni shakliga ko'ra guruhlash; narsalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqni shakl belgisiga ko'ra taqqoslash asosida aniqlash (olma - dumaloq, stol - kvadrat); 2-4 qismdan iborat geometrik shaklni, shuningdek, berilgan tayyinchalar sonidan geometrik shakllar tuzishni; geometrik shakllarning nomlarini bilish va ularni o'z nutqida qo'llash.

Bolaning kattalik haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish uchun qurilish materiallari bilan turli o'yin-mashqlardan - minoralar, uychalar qurish kabilardan foydalanish mumkin. Kundalik hayotda, o'yin va konstruktiv faoliyatda "baland-past", "keng-tor" tushunchalari o'zlashtiriladi va mustahkamlanadi. "Bo'yiga qarab matryoshkalar teramiz", "Zinapoya yasaymiz" o'yinlarida bolalar ketma-ketlik qatorlarini tuzishni o'rganadilar hamda "balandroq-pastroq", "uzunroq-kaltaroq" kabi tushunchalarni o'zlashtiradilar, lug'atlari qiyosiy darajadagi sifatlar bilan boyiydi. Mashg'ulotlar davomida bolalar narsalarning kattaligini so'z bilan ifodalashni, narsalarning kattaligini aniqlash uchun ularni taqqoslash usullarini egallaydilar, narsalarni kattaligiga qarab guruhlariga ajratishni, ketma-ketlik qatorlarini tuzishni o'rganadilar.

Harakat cheklanishi va miyaning po'stloq qismidagi buzilishlar tufayli ko'pchilik bolalarda, ayniqsa og'ir harakat buzilishlari bo'lganida, fazoviy tasavvurlar juda yetarli emas. Shu sababli sensor tarbiyada fazoviy tasavvurlarni shakllantirish muhim rol o'ynaydi, buni o'z tanasining tuzilishi, tananing fazoda joylashuvi va harakatlanishi haqidagi tasavvurlarni rivojlantirishdan boshlash kerak. Tana tuzilishi haqidagi tasavvurlarni shakllantirish uchun bola o'z aksini ko'radigan oynadan foydalanish zarur. Bolani oyna oldiga olib kelib: "Qara, mana sening burning, og'zing va boshqalar," deyishadi.

"Burningni, peshonangni, ko'zlarini va boshqalarni ushlab ko'r." Keyin harakatlar katta odamlarga o'tkaziladi: "Qara, mana

⁶ Хольц Р. Помощь детям с церебральным параличом. – М.: Теревинф, 2007. – 30 с.

⁷ Мартин З. Обучение моторным навыкам детей с ДЦП. Пособие для родителей и профессионалов. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2015. – 336 с.

mening qo'llarim va boshqalar." Keyingi bosqichda bu mashqlar qo'g'irchoqda, odam tasviri tushirilgan rasmda va boshqalarda bajariladi.

Yuz va tana tuzilishini o'rganishda bolaning o'zi va boshqa odamlarning tanasi hamda yuzining o'ng va chap tomonlari haqidagi tasavvurlarni mustahkamlashga katta e'tibor qaratiladi. Bu tushunchalarni shakllantirish va mustahkamlashda odatda chap tomonga (qo'lga, ko'krakka) qo'yiladigan belgilardan foydalanish lozim.

Tayyor qismlardan odam qomatini, applikatsiyani, yuzni va qomatni chizib to'ldirish juda samarali usul hisoblanadi.

Asosiy fazoviy yo'nalishlar bo'yicha mo'ljal olish to'p, bayroqcha bilan bajariladigan mashqlarda, fazoda harakatlanishda shakllanadi. Bunday mashqlar davomida "oldinda" tushunchalari o'zlashtiriladi va mustahkamlanadi.

"orqada," "o'ngda," "chapda," "uzoqda," "yaqinda," "yaqinroqda," "uzoqda."

Makonni idrok etishni rivojlantirish bo'yicha ishning muhim bo'limi bolani qog'oz varag'ida mo'ljal olishga o'rgatishdir. Varaqning yuqori chap burchagini belgilash o'qituvchi uchun qoida bo'lishi kerak. Bolada varaqning yuqori, pastki, o'ng va chap tomoni haqidagi tushunchalarni shakllantirish va mustahkamlash juda muhimdir. Bunga qog'ozga geometrik shakllar, buyumlarning tasvirlarini qo'llanmaga muvofiq joylashtirish bo'yicha o'yin-mashqlar davomida erishiladi ("O'rtasiga qo'y," "Ustiga.... ostiga qo'y... va hokazo," "Kvadrat yotibdi deb ayt," "Yuqori chap burchakka quyosh rasmini chiz"). Fazoviy tasavvurlarni shakllantirish ishida nutq ko'rsatmasi yoki sxema bo'yicha fazolarda harakatlanish o'yinlari ("Xonada yashiringan o'yinchoqni top") muhim o'rin tutadi.

Optik-fazoviy idrokni rivojlantirish uchun bolani kesma rasmlar, kubiklardan syujetli rasmlar tuzishga o'rgatish kerak. tayochchalardan geometrik shakllar va predmetli tasvirlar yasash.

Fazoviy idrokni shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar davomida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak:

- insonning o'ng va chap qo'lini, tanasi va yuzining o'ng va chap qismlarini farqlay olish;

- qog'oz varag'ining o'rtasini, o'ng, chap, yuqori va pastki tomonlarini aniqlash;

- tekislikda kuzatilgan fazoviy munosabatlarni qayta tiklash;
- tegishli leksika yordamida birining joylashuvini tushuntirish narsaning boshqalarga nisbatan;

- obyektlarni fazoviy ko'chirish bo'yicha turli topshiriqlarni bajarish, o'z harakatlarini fazoviy yo'naltirish;

- qog'oz varag'i doirasida harakat qilish;
- biror obyektning boshlang'ich nuqta deb qabul qilib, tekislikda naqsh elementlarini joylashtirish;

- o'z nutqida tana va yuzning qismlari va tomonlari, predmetlarning tomonlari nomlaridan foydalanish.

Vaqtinchalik tasavvurlarni shakllantirish, ayniqsa, mustaqil harakatlana olmaydigan bolalarda qiyin kechadi, chunki ularda hayotiy tajriba nihoyatda cheklangan bo'ladi. Ularning hayoti bir maromda kechadi va hafta kunlari hamda yil fasllariga qarab kam o'zgaradi. Ular tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlarni muntazam kuzatib borish imkoniyatiga ega emaslar, kun tartibi esa bir xil bo'lib, sutka qismlari haqidagi tasavvurlari yetarli darajada aniq emas. BSF bilan og'rigan bolalarda vaqtinchalik tasavvurlarni shakllantirish uchun bolalar va kattalarning turli vaqt oraliqlaridagi (sutkaning bir qismi) faoliyatini aks ettiruvchi rasmlar, fotosuratlar seriyalarini ko'rib chiqish va muhokama qilish. "Bu qachon bo'ladi," "Tundagi qo'shnilar ayt" o'yinlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu o'yinlarni o'tkazishda sutkaning turli qismlarini belgilash uchun rangli belgilardan foydalanish yaxshi natija beradi. Tushunchalarni shakllantirishda "hafta," "bugun," "ertaga," "kecha" turli rangdagi varaqlardan tayyorlangan taqvimdan foydalanish mumkin, unda shanba va yakshanba kunlari alohida ajratib ko'rsatilgan. Yil fasllari va oylarini o'rganishda ham kalendar tuzish maqsadga muvofiqdir. U soat shaklida bo'lishi mumkin, unda har bir fasl o'z rangi bilan yoki tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar tasvirlangan rasm bilan ifodalanadi. Vaqt tasavvurlarini egallashda tabiat hodisalarini, odamlar faoliyatini, qushlar va hayvonlar hayotidagi yil fasli va sutkaga bog'liq bo'lgan o'zgarishlarni muntazam kuzatish alohida ahamiyatga ega. Vaqt birliklarini bolalarning o'z faoliyati orqali, birinchi navbatda, kun tartibi orqali aniqlashtirish juda muhimdir, bu ayniqsa maktabgacha ta'lim muassasalariga bormaydigan bolalar uchun muhimdir. Maktab

ta'limi boshlangunga qadar bolalar vaqt etalonlari va ularning xususiyatlarini bilishlari kerak.

Serebral falajli bolalarning aksariyatida kinestetik idrok va stereognoz buzilishi kuzatiladi. Bu buzilishlarni tuzatish uchun "Sehrli qopcha" yoki

"Bu nima ekanligini bil" kabi o'yinlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Shakli, hajmi, og'irligi va material fakturasi turlicha bo'lgan bir nechta buyumlar to'plamiga ega bo'lish zarur. Bolalar predmetni avval sog'lomroq qo'li bilan, keyin esa zararlangan qo'li bilan aniqlaydilar. Taktid idrok asosida hosil qilingan predmet tasvirini keyinchalik mahsuldor faoliyatda - yasash yoki chizishda qayta tiklash foydalidir. Taktid idrokni shakllantirish jarayonida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak: narsalarni paypaslab tanlash, ularning shakli va hajmini to'g'ri aniqlash; turli xil tuzilishdagi matolarni ushlab farqlash; barmoqning aylana harakati orqali narsani tanib olish; narsalarning sirtlarini farqlash; narsalarning haroratini aniqlash, bunda ular tegishli so'zlardan foydalanishlari lozim.

Harakat buzilishlari eshitish qobiliyati buzilishlari bilan birga uchraydigan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ish o'qituvchining maxsus tayyorgarligini talab qiladi va bu masalani yoritish bizning hozirgi vazifamizga kirmaydi. Biroq jismoniy eshitishda nuqsoni bo'lmagan bolalarda ham eshitish idroki mukammal emasligi qayd etiladi. Serebral falajda eshitish idroki yetarlicha rivojlanmagan, fonematik eshitish va eshitish diqqati zaif bo'ladi. Maktabgacha yoshda bu buzilishlarni tuzatish juda muhim, chunki bu savodxonlikka tayyorgarlikning muhim bosqichidir. Eshitish diqqatini rivojlantirish ishida pedagogga "Tovush yo'nalishini aniqla", "Kim qichqirayotganini top", "Qaysi cholg'u asbobida chalinayotganini bil", "Doiradagi zarblarni sana" kabi o'yin-mashqlar yordam beradi. Fonematik eshitishni rivojlantirish uchun bolaga eshitish orqali so'zlarni farqlash mashqlari taklif etiladi. Avval tovushlanishi jihatidan farqli, keyin esa faqat bitta fonemasi bilan farqlanadigan so'zlar tanlanadi. Mashqlarning boshqa turida bolaga so'zning boshi va oxirida ma'lum tovushlar bo'lgan so'zlarni o'yab topish taklif qilinadi. Fonematik eshitishni rivojlantirish usullari mahalliy logopedlar (T. B. Filicheva, G.V. Chirkina va boshqalar) asarlarida keltirilgan bo'lib, serebral falajli maktabgacha va boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda samarali qo'llanilmoqda.

Eshitish idrokini rivojlantirish mashg'ulotlari davomida bolalar quyidagilarni o'rganishlari kerak:

- nutqsiz va nutq tovushlarini, yaqinlari va do'stlarining ovozlari, uy hayvonlari va qushlar chiqaradigan tovushlarni farqlay olish;

- turli xil musiqa asboblari bilan chiqadigan tovushlarni ajrata olish; musiqa asbobining yaqin va uzoqdagi tovushini aniqlash;

- ko'rish yordamisiz tovush yo'nalishini aniqlash;
- eng oddiy ritmlarni qarsak chalib takrorlash;

- "baland-past", "yuqori-quyi", "tez-sekin" tushunchalarini o'zlashtirish va nutqda qo'llay olish.

Xulosa

Serebral falajli bolalarning sensor tarbiyasi ularning bilish faoliyati, nutq rivoji va ijtimoiy moslashuvda muhim o'rin tutadi. Sensor idrokning yetarli darajada shakllanmaganligi harakat cheklanishi, markaziy asab tizimidagi organik buzilishlar hamda analizatorlar faoliyatidagi nuqsonlar bilan bog'liq bo'lib, bu holat bolaning umumiy psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Sensor tarbiyani tizimli va kompleks tarzda tashkil etish orqali ko'rish, eshitish, taktid-harakat va kinestetik idrokni rivojlantirish, fazoviy hamda vaqt tasavvurlarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Bunday yondashuv bolaning oliy ruhiy funksiyalarini, jumladan, diqqat, xotira va tafakkurini rivojlantirishga, shuningdek, nutq faoliyatini faollashtirish va lug'at boyligini kengaytirishga xizmat qiladi.

Sensor tarbiya jarayonida didaktik o'yinlar, ko'rgazmali vositalar va amaliy mashqlarni qo'llash bolalarning idrok jarayonlarini faollashtirib, ularning o'qish va yozish ko'nikmalarini egallashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda ikkilamchi buzilishlarning oldini olishga yordam beradi. Ayniqsa, maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida sensor rivojlanishga alohida e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, serebral falajli bolalarda sensor tarbiya erta yoshdan boshlab, individual imkoniyatlarni inobatga olgan holda tashkil etilishi zarur. Bu jarayon maxsus pedagog, logoped, psixolog va otionalarning hamkorligini talab etadi hamda bolaning ta'limiy muvaffaqiyati va hayot sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Финни Н. Ребенок с церебральным параличом. Помощь, уход, развитие. Книга для родителей. – М.: Теревинф, 2018. – 336 с.

2. Мартин З. Обучение моторным навыкам детей с ДЦП.

Пособие для родителей и профессионалов. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2015. – 336 с.

3. Хольц Р. Помощь детям с церебральным параличом. – М.: Теревинф, 2007. – 380 с.

4. Лупандина-Болотова Г.С., Ключкова О.А. Не сидит, не ползет. Что делать?: рекомендации для специалистов и родителей малышей первого года жизни. – Ростов н/Д: Феникс, 2022. – 219 с.
5. Ключкова О.А., Колесникова Е.П., Бердичевская Е.М.,

Зиненко Д.Ю., Комарова М.И. Селективная дорсальная ризотомия при ДЦП: практические рекомендации по отбору пациентов и реабилитации. – М.: БФ «Весна», 2022. – 116 с.